

**SUV RESURSLARI VA ULARNI MUHOFAZA QILISH. SUV RESURSLARI:
AHAMIYATI,ZAXIRASI, TARQALISHI VA UNDAN FOYDLANISH**

Rajabboyeva Shahlo

Navoiy Innovatsiyalar Universiteti

Biologiya ta'lim yo'nalishi 3-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada biz sayyoramizda suv ilk bor Yer mantiyasidan ajralib chiqqan suv bug'larining yuzaga chiqishi evaziga tarkib topganligi, hozir ham bu jarayon davom etib, yiliga mantiyadan yer yuziga chiqayotgan suv bug'lari hisobiga gidrosfera hajmi 1km³ga ortishi kabi holatlar ko'rib chiqiladi. Bundan tashqari ushbu maqolada suvning asosiy xususiyatlaridan biri uning doimo harakatda (aylanma) bo'lishidir. Bu jarayonda suv chuchuklashadi, quruqlikda taqsimlanadi, o'simlik, hayvonot dunyosi va inson u bilan ta'minlanadi. Suvning aylanma harakati natijasida atmosfera, litosfera, biosfera o'rtasida uzviy bog'liqlik tarkib topishi, yil davomida 520 ming km³ suv aylanma harakatda ishtirok etishi kabi jarayonlar ko'rib chiqilib tahlil qilinadi.

Kalit so'z: suv resurslari, ulardan foydalanish, o'zbekistonning suv omborlari, orol dengizi, Aydar-Arsanoy ko'llar tizimi.

**WATER RESOURCES AND THEIR PROTECTION WATER RESOURCES:
IMPORTANCE, RESERVE, DISTRIBUTION AND USE**

Annotation: In this article, we will consider the fact that water on our planet first formed due to the release of water vapor from the Earth's mantle to the surface, and that this process continues to this day, and the volume of the hydrosphere increases by 100,000 km³ per year due to water vapor escaping from the mantle to the surface. In addition, one of the main properties of water in this article is that it is constantly in motion (circulation). In this process, water is sweetened, distributed on land, and supplied to plants, animals, and humans. As a result of the circulation of water, an integral connection is formed between the atmosphere, lithosphere, and biosphere, and 520 thousand km³ of water participates in the circulation during the year.

Keywords: water resources, their use, reservoirs of Uzbekistan, the Aral Sea, the Aydar-Arsanoy lake system.

ВОДНЫЕ РЕСУРСЫ И ИХ ЗАЩИТА. ВОДНЫЕ РЕСУРСЫ: ЗНАЧЕНИЕ, ЗАПАСЫ, РАСПРЕДЕЛЕНИЕ И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ.

Аннотация: В данной статье мы рассмотрим тот факт, что вода на нашей планете первоначально образовалась в результате высвобождения водяного пара из мантии Земли на поверхность, и что этот процесс продолжается до сих пор, а объем гидросферы увеличивается на 100 000 км³ в год за счет выхода водяного пара из мантии на поверхность. Кроме того, одним из главных свойств воды в данной статье является ее постоянное движение (циркуляция). В этом процессе вода очищается, распределяется по суше и поступает к растениям, животным и человеку. В результате циркуляции воды формируется целостная связь между атмосферой, литосферой и биосферой, и в течение года в циркуляции участвует 520 тысяч км³ воды.

Ключевые слова: водные ресурсы, их использование, водохранилища Узбекистана, Аральское море, озерная система Айдар-Арсаной..

Suv tabiat go‘zalligi bo‘libgina qolmay, eng bebaho boylik hamdir. Suv-hayot demakdir, chunki suv tugagan joyda hayot ham tugaydi. Suvni hech qanday xomashyo yoki yoqilg‘i turi bilan qiyoslab bo‘lmaydi. Suvni “yeming qoni” deb atashlari bejiz emas. Suv-organik dunyoning asosi, yerdagi ob-havo, iqlim

jarayonlarining sababchisi bo‘lishi bilan birga, relyef shakllarini vujudga keltirishda asosiy “ketmon” rolini o‘ynaydi. Suv bu nafaqat insonning kundalik ehtiyoj va iste‘mol manbai, mineral xomashyo, qishloq xo‘jaligi, sanoat ishlab chiqarishi, transport va maishiy ehtiyojlarning ajralmas qismi, balki u madaniyat vositasi hamdir. Insoniyat taraqqiyoti rivojlanib borar ekan, insonning suvga bo‘lgan talabi ortib boraveradi. Qadimgi Rimda har bir kishiga sutka mobaynida bir necha litr suv kifoya qilgan bo‘lsa, hozirda har bir shaharlik aholi uchun sutkada 300-500 (hatto undan ham ko‘p) suv sarflanmoqda. 1 kg kartoshka yetishtirish uchun 4000 l, 1 kg guruch uchun 4000 l, 1 kg go‘sh t yetishtirish uchun 13 000 l suv kerak bo‘ladi. Sayyoramizda suv ilk bor Yer mantiyasidan ajralib chiqqan suv bug‘larining yuzaga chiqishi evaziga tarkib topgan. Hozir ham bu jarayon davom etib, yiliga mantiyadan yer yuziga chiqayotgan suv bug‘lari hisobiga gidrosfera hajmi 1km³ga ortmoqda. Suvning asosiy xususiyatlaridan biri uning doimo harakatda (aylanma)bo‘lishidir. Bu jarayonda suv chuchuklashadi, quruqlikda taqsimlanadi, o‘simlik, hayvonot dunyosi va inson u bilan ta‘minlanadi. Suvning aylanma harakati natijasida atmosfera, litosfera, biosfera o‘rtasida uzviy bog‘liqlik tarkib topadi. Yil davomida 520 ming km³ suv aylanma harakatda ishtirok etadi. Yer gidrosferasining umumiy hajmi 1,4 mlrd. km³. Biroq, uning asosiy qimi (96,5 %) sayyoramiz vuzasining 3/4 qismini egallagan Dunyo okeanida mujassamlashgan. Gidrosfera umumiy hajmining yana 1 % i yer osti sho‘r

suvlari hissasiga to‘g‘ri keladi. Inson, o‘simlik va hayvonlar hayoti uchun zarur bo‘lgan chuchuk suv resurslari atigi 2,5 % ni tashkil etsada, undan qutb kengliklardagi muzliklardagi suvni hisoblamaganda, inson ixtiyorida Yerdagi umumiy suv miqdorining atigi 0,3 % i qoladi (E.Vavilova, 2006). Chuchuk suvning asosiy manbaidaryo va ko‘llar, biroq ular yer yuzasi bo‘yicha juda notekis joylashgan. Masalan, dunyoning 70% dan ortiq aholisi istiqomat qiladigan Yevrosiyo materigida umumiy daryo suvlarining 31 % ga yaqini oqadi. Yevropada aholi jon boshiga yiliga 4,1 ming m³ daryo oqimi to‘g‘ri kelsa, bu ko‘rsatkich Janubiy Amerika materigida 34,0 ming m³ni tashkil etadi. Xullas, Yer sharining 60 % hududi chuchuk suv yetishmaydigan mintaqalarni tashkil etadi. Hozirgi kunda Yer shari aholisining qariyb 2,5 mlrdi (1/3 qismi) suv muammosi tang bo‘lgan hududlarda istiqomat qilmoqda Ma’lumotlar bo‘yicha, 2025-yilga borib, bu raqam 5 mlrd.kishiga yetishi prognoz qilinmoqda. Hozirda dunyo bo‘yicha yiliga 5 ming m³ suv ishlatiladi,shuning 69 %i qishloq xo‘jalik ehtiyojlari uchun, 21 %i sanoat, 6 %i

maishiy sohalarida ishlatilmoqda. Ishlatiladigan barcha chuchuk suvlarning yarmidan ortig‘i (63 %), ayniqsa qishloq xo‘jalikdagi qaytmas suvlardir.

O‘zbekistonning eng yirik suv arteriyalari Amudaryo va Sirdaryo, boshlanish manbalari respublikadan tashqaridagi tog‘li hududlardir. Amudaryo havzasi bo'yicha o‘rtacha ko‘p yillik daryo oqimi yiliga 78 km³; shundan: 62,9 km³ (80 % dan ortig‘i) Tojikistonda shakllanadi, O‘zbekistonning ulushi 4,7 km³ (6 %). Sirdaryo havzasi bo‘yicha o‘rtacha ko‘p yillik daryo oqimi yiliga 38,8 km³; shundan:Qirg‘izistonda - 28,0 km³ (72,2 %); O‘zbekistonda - 5,59 km³ (14,4 %); Qozog‘istonda - 4,08 km³ (10,5 %); Tojikistonda - 1,1 km³ (0,3 %) suv shakllanadi.Demak, O‘zbekistonning sof yillik o‘rtacha daryo oqimi miqdori - 10,29 km³ tashkil etadi. V.E.Chub ma’lumotiga ko‘ra, O‘zbekistonda 17 777 ta daryo va soylar hisobga olingan. Shulardan 50 ga yaqin yirik daryolar mavjud, ulardan uzunligi 150 km dan ortadigarJari 10 ta (Norin, Qoradaryo, Sox, Chirchiq, Zarafshon, Surxondaryo, Qashqadaryo, Sherobod). Respublikada har yili o‘rtacha 50-60 mlrd. m³ suv iste’mol uchun olinib, uning 85 % i qishloq xo‘jalik, 12 % i sanoat, 3 % i maishiy va boshqa tarmoqlarda ishlatilmoqda. Oqava va suvni qayta tashlash (kollektor-zovur suvlari) yiliga o‘rtacha 7 km³ ni tashkil etmoqda. Respublikadagi barcha suv omborlarining to‘liq loyihaviy hajmi 18,8 km³ ni tashkil etadi.

O'zbekistonning suv omborlari

3-jadval

N ^o	Suv omborlari (viloyatlar)	Daryo havzasi	Maydo ni, km ²	Suv hajmi, mln. m ³
1	Andijon Otchopar/quyiladigan	Andijonsoy, Qatortol kollektori (k-r)	0,91	0,15
2	Asakaadir/quyiladigan	Shahrixonsoy	0,29	0,5
3	Andijon/o'zanli	Qoradaryo	55,2	625,0
4	Buxoro Sho'rko'l/quy.	Amudaryo, Zarafshon	42,2	64,5
5	Jizzax Jizzax/quy.	Sangzor, Zarafshon	12,4	9,29
6	Zomin/o'zanli	Zomin	1,1	3,75
7	Qoravultepa/quy	Zarafshon	4,07	11,98
8	Nauki/selxona	Buloqlar	6,0	0,4
9	Arnasoy/quy.	Sirdaryo	140,0	468,0
10	Xo'jamushkent/selxona	Buloqlar	8,0	3,8
11	Qashqadaryo Qamashi/quy.	Yakkabog' va Qorabog'daryo	3,82	4,505
12	Qorabog'aralash	Yakkabog'daryo, Qorabog' k-r	0,75	1,318
13	Langar/selxona	Langarsoy	0,7	1,578
14	No'g'ayli/quy.	Yakkabog'daryo, Qashqadaryo	0,587	0,5
15	Toshloqsoy/quy.	Tanxozdaryo	5,4	0,2

16	Yangiqo'rg'on/quy	Yakkabog'daryo	1,5	0,792
17	Sho'robsoy/aralash	Sho'robsoy, Anxor k-r	0,38	0,76
18	Kalkamin/o'zanli	Qumdaryo	1,5	1,856
19	Tollimarjon/quy.	QMK (Amudaryo)	77,35	223,33
20	Chimqo'rg'on/quy.	Qashqadaryo	49,2	22,97
21	Pachkamar/quy.	G'uzordaryo	12,4	4,82
22	Hisorak/quy.	Oqsuv	4,2	1,65
23	Qizilsuv/quy.	Turnabuloq	1,5	0,373
24	Dehqonobod/quy.	Kichik O'radaryo	1,4	3,425
25	Navoiy Qiyimazor/quy.	Amudaryo, Zarafshon	0,15	7,00
26	To'dako'l/quy.	Amudaryo	2,17	16,00
27	Sho'rko'l/quy.	Zarafshon, Amudaryo	0,24	20,0
28	Namangan Qorasuv/o'zanli	Isfarana –Shavand	0,3	0,74
29	Eskiyer/quy.	Namangansoy	1,72	2,38
30	Jidalisoy/quy.	Chodoqsoy	0,23	0,545
31	Zarkent/quy.	Podshotasoy	0,9	0,1
32	Rezaksoy	Katta Namangan, Rezaksoy	-	0,115
33	Ko'ksaraksoy/selxona, quy.	Ko'ksaraksoy	0,64	0,72
34	Varziq/quy.	G'ovasoy	1,17	0,05
35	Qoramurod/quy.	Xo'ja-Shurkent	0,26	0
36	Sho'rsuv/o'zanli	Achchisuv	0,85	
37	Kosonsoy/o'zanli	Kosonsoy	8,4	42,5
38	Chortoq/o'zanli, selxona	Chortoqsoy	2,1	6,41
39	Ergikon/o'z.,sel.	Girvonsoy	1,25	0
40	Girvonsoy/o'z.,sel.	Girvonsoy	0,864	0
41	Kengko'l/o'z.,sel.	Kengko'lsoy	0,32	0
42	Qandiyon/o'z.,sel.	Qandiyonsoy	0,37	0
43	Koson/o'z.,sel.	Namangansoy	0,16	0
44	Beshtol/o'z.,sel.	Beshtolsoy	0,12	0
45	Sassiqsoy	Sassiqsoy	1,01	0
46	Samarqand Qorasuv/o'z.	Qorasuv	4,1	0,92

Suvni ifloslovchi 400 turdan ortiq moddalar mavjud bo‘lib, suv kimyoviy, biologik va fizik yo‘llar orqali ifloslanadi. Ifloslanishning asosiy manbalari quyidagilar: 1) tabiiy suv havzalariga tozalanmagan oqava suvlarning tashlanishi; 2) zaharli kimyoviy moddalarning yog‘inlar tufayli yuvilishi; 3) korxonalarining gaz-bug‘ chiqindilari; 4) neft va neft mahsulotlarining oqib chiqishi. O‘zbekistonning aksariyat daryolari uchun suvning o‘rtacha oqimida har litrda 1-1,5 g quyi oqimda 2,0 g va undan yuqori minerallashuv xosdir. Suvning sifati ko‘pchilik daryolarda suvning sifati qabul qilingan tasniflanishiga ko‘ra, o‘rtacha va ifloslangan suvlar toifasiga kiradi (suvlarning ifloslanganlik indeksi - SD); I toifa - juda toza SJI-0,3 gacha; II toifa - toza, SII-0,31-1,0; 131 toifa- o‘rtacha ifloslangan, SII-1,1-2,5; IV toifa - ifloslangan, SII-2,51-4,0; V toifa - iflos, SII-4,1-6,0; VI toifa - juda iflos, SII-6,1-10,0; VII toifa - haddan tashqari iflos, SII -10,0 dan yuqori; eslatma.suvdagi tuzlar miqdori har litrda 1 g gacha bo‘lsa - chuchuk suv; 1-2,5 g gacha bo‘lsa sho‘rroq suv; 2,5 g dan ortiq bo‘lsa - sho‘r suv hisoblanadi). Keyingi chorak asr mobaynida asosiy suv oqim (daryo)lari bo‘yicha suvning sifatida yaxshilanish tendensiyasi kuzatilmoqda. Amudaryoning ifloslanishi ko‘pincha respublikamiz va Turkmanistondan tashlanadigan kollektor-zovur suvlari sifati bilan bog‘liq. Daryo suvining sifatida Termiz kuzatish shahobchasida II toifa, qolgan boshqa hududlarda III toifa saqlanib turibdi. Surxondaryo suvi havzaning yuqori qismidan (Sho‘rchida har litrda 0,29 - 0,89 g) pastga tomon II toifadan III toifaga o‘zgaradi (Termiz shahri yaqinida, har litrda 1,05-1,39 g). Qashqadaryo suvining minerallashuvi Varganza qishlog‘i yonida har litrda 0,18-0,30 g dan, Chimqo‘rg‘onda 0,79-1,10 g ga ortadi (S.Shodiyev vab. 2013). Zarafshon daryosida minerallashuv darajasi har litrda Ravotxo‘ja to‘g‘onida yil davomida 0,21-0,3g dan Navoiy shahri atrofida har litr suvda 0,98-1,62 g (“Navoiyazot” korxonasi tashlama suvlari evaziga) gacha kuzatiladi. Sirdaryo suvi barcha kuzatish joylarida III toifaga to‘g‘ri keladi. Chirchiq daryosining ifloslanishi chorak asrdan buyon G‘azaikent shahri yaqinida II toifa (toza), Chirchiq shahrida III, IV toifalarga, keyingi vaqtlarda in toifaga mosligi aniqlandi. Ohangaron suvining sifati 20 yildan beri tog‘lardan tushish qismida II toifaga mansub edi, 2003-yildan esa II1 toifa kuzatilmoqda. Mintaqadagi Amudaiyo va Sirdaiyo bilan birga boshqa ko‘plab daryolar (Norin, Qoradaryo, Chirchiq, Ohangaron, Farg‘ona vodiysi kichik daryolari va b.) chegaralararo daryolar hisoblanadi. Ulardan foydalanish, suv oqimlarini samarali boshqarish, suv resurslarini tejash va ekologiya sohasidagi talablarga to‘liq javob berish shu mintaqadagi barcha davlatlarning o‘zaro manfaatlari uchun zarur. BMTning 1992-yil 18-sentabrdagi “Chegaralararo suv oqimi va xalqaro ko‘llarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish bo‘yicha” konvensiyasida hamda 1997-yil 21-martda BMT Bosh Assambiliyasi tomonidan qabul qilingan “Xalqaro suv oqimlaridan foydalanish huquqi to‘g‘risida” gi konvensiyasida quyidagilarga amal qilish talab etiladi: “Chegaralararo ta’sir ko‘rsatayotgan yoki ta’sir ko‘rsatish mumkin bo‘lgan faoliyatni amalga oshirishda

chega ralararo suvlardan ularning chegaralararo xarakterini inobatga olgan holda oqilona va aaolatli foydalanishni ta'minlash" deb ta'kidlangan. O 'zbekiston Respublikasining 1993-yil 6-mayda qabul qilgan "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi Qonuning 3-moddasiga muvofiq, "Suv O 'zbekiston Respublikasining davlat mulki umummilliy boylik hisoblanadi, suvdan oqilona foydalanish lozim bo'lib, u davlat tomonidan qo'riqlanadi", - deb qayd etilgan. Suv muammosini bartaraf etishning ikkita yo'nalishi mavjud: 1) suvning sifatini buzmaslik; 2) tejamkorona foydalanish suvni ifloslanishidan muhofaza qilish quyidagi tadbirlarni amalga oshirishni taqozo etadi:- chiqindisiz va suvsiz (quruq) texnologiyalarni rivojlantirish; suv ta'minotining yopiq tizimini joriy etish; - oqava suvlarini tozalash (sanoat, maishiy va b.); - kollektor-zovur suvlarini tozalamasdan suv havzalariga tashlamaslik;- suv ta'minoti va boshqa maqsadlarda ishlatiladigan yer usti suvlarini tozalash va zararsizlantirish. Suvdan tejamkorona foydalanish uchun esa: - qishloq xo'jalikda ekinlarni sug'orishga sarflanadigan suv sarfini belgilangan - ilmiy asoslangan me'yor (gektariga 10,0 ming m³)ga tushirish. 1960-1990-yillar mobaynida O 'zbekistonda bu miqdor 17,2 ming m³, 1995-yilda esa 11,2 ming m³ni tashkil etdi; -sug 'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash;

-kollektor-zovur tizimlarining ish faoliyatini yaxshilash (kerakli joylarda yangilarini barpo etish, tozalash, ta'mirlash, texnik holatini yaxshilash va h.k.).

-su g 'orish kanallari (ayniqsa, xo'jaliklararo, xo'jaliklar hududidagi)ning foydali ish ko'effitsiyentini oshirish; -ekin maydonlari, suv havzalari atroflarida dalani himoyalovchi ihotazorlar maydonini kengaytirish: -sug'orishning yangi, zamonaviy texnologiyalarini amaliyotga tez va keng holda joriy etish; -sug 'orishda, yerga ishlov berishda ajdodlarimizdan qolgan samarali udumlar qayta tiklash va hktadbirlar amalga oshirilishi lozim. Ana shunda mintaqadagi suv tansiqqligining nisbatan oldi olinib boradi. Aholi sonining o'sib borishi, rivojlanishdagi taraqqiyot suvga boigan talabni yanada oshirib borishi bilan bir qatorda iqlimning global isishi ham mintaqaviy suv resurslari tanqisligiga sabab

bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, istiqbolda Amudaiyo havzasidan hududi 652 090 km², aholisi soni salkam 35 mln kishi boigan Afg'oniston Islom Respublikasi ham suv olishga haqli, bu mavjud muammoni yanada keskinlashtirishi mumkin. BMTning oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti (FAO) prezidenti J.Diof ta'kidlaganidek: "Suv inqirozi energetika va moliyaviy inqirozdan ko'ra xavfliroq"dir. "Orol dengizi muammosining ildizi uzoq o'tmishga borib taqaladi. Ammo bu muammoning ko'lamini XX asrning 60-yillarida, ayniqsa xavli tus oldi"⁹. Mutaxassislarining ma'lumotlariga ko'ra 1911-1960-yillar davomida Orol dengiziga har yili o'rtacha 52 km³suv quyilib kelgan va uning sathi muntazam ravishda 53 m mutlaq balandlikda boigan, dengiz maydoni 66 ming km², suv hajmi 1061 km³ ga teng edi, suvning o'rtacha sho'rlik darajasi har litr suvda 5,5-11 g atrofida bo'lgan, dengizning o'rtacha chuqurligi 16 m

ni tashkil qilgan. Orol sathining 1961-yildan boshlab pasayishi turli yillarda turlicha sodir bo‘lgan. 1961-1970-yillar mobaynida

pasayishi o‘rtacha 21 sm, 1971-1980-yillarda 58 sm, 1981-1985-yillarda 80 sm, 1986-1995-yillarda 46 sm ni tashkil qildi. Ayrim yillarda suv sathining pasayishi hatto bir metrdan ham ziyod bo‘lgan. 1960-2010-yillarda dengiz suv rejimining o‘zgarishi quyidagicha bo‘lgan.

Tavsif	Yil boshiga tegishli bo‘lgan ma’lumotlar									
Yillar	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1998	2004	2010
Sathi, m mutlaq balandligi,	53,3	52,5	51,5	49,4	46,3	42,2	37,8	35,0	31,6	30,6
Hajmi, km ³	109,0	104,0	975,0	845,0	675,0	470,0	335,0	231,3	115,0	80,0
Maydoni, ming km ²	67,6	64,4	61,2	57,4	52,1	45,0	35,0	28,0	17,6	15,6

Orolning suv me’yori 1911-1960-yillar mobaynida asosan bir xilda bo‘lgan, ya’ni kirim - dengizga kelgan suv bilan uning suv sarfi deyarli teng bo‘lgan. 1961-yildan boshlab dengizga quyilayotgan suv kamaya borgan. Bu ahvol Orol havzasida suv taqchil bo‘lgan XX asming 70-yillarining o‘rtalarida (1972, 1974-yillar) shuningdek, 1977,1981, 1982, 1983, 1986, 1989, 1995, 1996,1997-yillarda kuchayadi. O‘tgan asming 70-80-yillarda sug‘oriladigan yerlar maydoni O‘zbekistonda yiliga 100 ming ga kengayib borgan.Suvning sho‘rligi g‘arbiy qismda har litrda 110-112 g dan sharqiy chuqurlikda 280 g ga yetdi. Dengiz sohildan 200 km gacha uzoqlashib, orqasida - sobiq dengiz tubida 45 ming km² dan ortiq tuzli may don - cho‘l qoldirildi. Orolning qurigan tubidan yiliga 75-

100 mln tonna qum, 65 mln. tonna yupqa qoplamli chang va tuz ko‘tariladi, bu yaylovlar mahsuldorligi va qishloq xo‘ja!ik ekinlari hosildorligining pasayishiga olib keldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Узбекистон Республикасида атроф-мухит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тугрисида Миллий маъруза.-Т.: Chinor ENK, 2002, 2006, 2008, 2012.
- 2.Узбекистан экологик ҳаракати дастури. -Т., 2009.
- 3.Атлас оценка состояния окружающей среды Узбекистана по экологическим индикаторам. -Т., 2008.
4. Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари. -Т.: Фан, 1990.
5. Абиркулов К.Н., Ходжиматов А.Н., Ражабов Н.Р. Атроф- мухитни муҳофаза қилиш. -Т.: ТДИУ, 2004.
6. Абдуллаев АМ., Ҳақимов Н.Х., Ишмухамедов Л.А. Экономика природопользование. -Т.: ТГЭУ, 2006.
- 7.Абдиев А.Ч., Холлиев Ш.Б. Трансчегаравий сув ресурс- лари ва улар билан боғлиқ ижтимоий-иқтисодий экологик муаммолар // Узбекистонда атроф- мухитни муҳофаза қилиш- нинг долзарб масалалари. Самарканд, 2013, 195 -196-